

Cervantes, Cats en de Amsterdamse Schouwburg

De geschiedenis van een Spaans Zigeunermeisje

Dennis Koopman
2008

1 Het zeventiende-eeuwse zigeunermeisje	2
<i>Cervantes' Gitanilla vergeleken met Cats' Heydinnetje</i>	2
1.1 Cervantes en zijn oeuvre	2
1.1.1 <i>Cervantes in de Nederlanden</i>	3
1.1.2 <i>Alle zigeunermeisjes</i>	3
1.1.3 <i>La Gitanilla</i>	4
1.2 In Cats' Trou-ringh	5
1.2.1 <i>Het Spaens Heydinnetje</i>	5
1.2.2 <i>Van Maiombe tot Guiomaer</i>	6
1.3 Vergelijking	7
1.3.1 <i>Verschillen verklaard</i>	7
1.3.2 <i>Zigeuners, geloof en hoofse liefde</i>	7
1.4 In het kort: Eigentijds stichtelijk	8
2 Heidense praktijken in de Amsterdamse Schouwburg	9
<i>Twee toneelbewerkingen van Cats' Spaens Heydinnetje</i>	9
2.1 La Gitanilla en het Heydinnetje	9
2.1.1 <i>De grote onbekende</i>	10
2.2 Verwers' 'Raar tooneelstuk'	12
2.2.1 <i>Pracht en praal</i>	13
2.2.2 <i>Veelgodendienaars</i>	14
2.3 Tegnagels' Heidin	14
2.3.1 <i>'Het werk dat ons het minste aanspreekt'</i>	14
2.3.2 <i>Jacht op invloed</i>	16
2.4 Heidin en Heydin, tussen basis en bron	16
2.5 Samenvattend: Vergeten volksverhaal	17

1 | Het zeventiende-eeuwse zigeunermeisje

Cervantes' *Gitanilla* vergeleken met Cats' *Heydinnetje*

Het is heerlijk om de wereldliteratuur in te duiken, maar onverwachte golven en stromingen zorgen al snel voor gevaren. Zo mondde mijn zoektocht naar de bekendheid van Cervantes' werk in de 17^e eeuwse Nederlanden uit in een vloedgolf van informatie. Bijna verdronken in de Don Quichot-romans, koos ik een andere avontuurlijke riviermonding – de vertalingen en bewerkingen van het verhaal *La Gitanilla* van Miguel de Cervantes – en ben naar de bron gezwommen: *Het Spaens Heydinnetje* van Jacob Cats. Hij heeft het oorspronkelijke verhaal als eerste bewerkt, maar welke verschillen heeft hij daarbij aangebracht, met name in de beschrijving van de personages? Waarom juist die verschillen? En zijn daarbij medievalismen te ontdekken? Want dat zou dan de niet eerder ontdekte, kostbare schat zijn.

Om mijn omzwervingen op de spreekwoordelijke zee der wereldliteratuur nuttig in te zetten, zal ik beginnen bij de werken van Cervantes, om vervolgens steeds verder in te zoomen. Moge de 'wijse sotheydt' van Don Quichot, en anders de 'sotte wijsheyt'¹ van Cervantes, me bijstaan om de reis tot een goed einde te brengen.

1.1 | Cervantes en zijn oeuvre

Don Miguel de Cervantes Saavedra (1547-1616) kende ik slechts als de bedenker van een van de bekendste duo's uit de wereldliteratuur: de idealistische Don Quichot en zijn nuchtere knecht Sancho Panza. Hij was 'een der berugste schrijvers zijner eeuw' en de hele wereld is hem dank verschuldigd, 'wegens het schrijven en in het licht geven van de zo vermaarde Heldengeschiedenis van den doorlugtigen en dapperen Ridder Don Quichot de la Mancha, zijn een stuk werks dat deurwrogt is vol vermaakelijke, doch met eenen ook deurslependste hekelingen als ooit', aldus Te Winkel (1881, p 84). Maar hij heeft ook nog een veelbewogen leven gehad. In Italië heeft deze Spanjaard kennis opgedaan over literatuur en filosofie (CE 2001), als soldaat verloor hij het gebruik van één arm en is zelfs ontvoerd door piraten.

Het doet Cervantes geen recht dat zijn andere werken niet of nauwelijks bekend zijn. Zijn eerste werk uit 1585, de herdersroman *Galatea*, mag dan misschien teveel volgens de regeltjes zijn geschreven en weinig originaliteit bevatten, maar is ook een uitstekend voorbeeld van imitatio. *El ingenioso hidalgo don Quixote de la Mancha* – of in het Nederlands: *De vernuftige edelman Don Quichot van la Mancha* was inderdaad uitermate populair; het was al zes keer officieel herdrukt voor het eind van 1605, het jaar van verschijnen, en er waren zelfs al verscheidene 'geplagieerde' drukken (Hart 1994, p 6). Iemand onder de naam Avellaneda probeert in 1614 mee te zeilen op dit succes en publiceert een vervolg op *Don Quichot*. Een doorn in het oog van Cervantes, die in 1615 het tweede deel van zijn *Don Quichot* schrijft, waarin hij zijn personage laat sterven. Maar Cervantes' 'verbeelding en zijn talent als verhalenverteller' (Coenen 1996, p. 100) komen ook in andere werken goed tot zijn recht. In 1613 verschijnt zijn *Novelas ejemplares*, twaalf voorbeeldige vertellingen. In 1615 verschijnen ook zijn *Ocho Comedias y Ocho Entremeses Nuevos Nunca Representadas*, acht komedies en evenveel korte dramatische verhalen, die alle zestien nog niet eerder waren vertoond. Na zijn dood verschijnt in 1617 *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*, een reisverhaal van twee geliefden, het boek dat hij zelf als zijn meesterwerk zag (EMS 2005).

---

¹ Zowel de zotheid als de wijsheid van Quichot worden geprezen in de inleiding van Savry op de Nederlandse vertaling van de Don Quichot (Lechner 1995)

1.1.1 | *Cervantes in de Nederlanden*

In Engeland en Frankrijk verschijnen al binnen tien jaar vertalingen van *Don Quichot* en de *Novelas*, de Nederlanden moeten meer dan vijftig jaar wachten op de volledige vertaling van het eerste en het tweede deel (Arents 1962, p. VIII). Misschien is dat veroorzaakt door de Nederlandse opstand, of misschien waren de lezers van toen wel bekender met het Spaans dan nu het geval is. Vast staat dat de *Novelas* eerder dan *Don Quichot* onder de aandacht kwamen van het Nederlandstalige publiek. Cats gebruikt namelijk het eerste verhaal, *La Gitanilla*, voor zijn *Trou-ringh* (1637), zonder overigens de juiste schrijver te noemen (Arents 1962, p. 127). Felix van Sambix vertaalt in 1643 de eerste drie verhalen uit de *Novelas* in het Nederlands en hij laat in 1650 nog eens vier andere verhalen verschijnen (idem, p. 111). Ook De Bay (1658) en Van Meers (1731) wagen zich aan vertalingen van dit werk (idem, p. 112-113).

Enkele hoofdstukken uit de *Don Quichot* zijn in 1653 door Takama vertaald (idem, p. 157). De volledige vertaling van beide delen van de *Don Quichot* door Lambert van den Bos uit 1657 wordt 75 jaar later voor de zevende maal herdrukt (p. 1 e.v.). En een bewerking van Jacob Campo Weyerman verschijnt in 1746 (p. 33). Zowel delen uit de *Don Quichot* als enkele verhalen uit de *Novelas* zijn tot toneelstukken bewerkt (zie pp. 84-89 en pp. 138-148).

Het is dus duidelijk dat werken van Cervantes gekend en geliefd waren in de Nederlanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Er mag dan sprake zijn van laatbloei, maar dit maakt de bloem niet minder bijzonder.

1.1.2 | *Alle zigeunermeisjes*

De stroom voerde mij naar de *Novelas*, de twaalf exemplarische vertellingen van Cervantes. Vaste elementen' in dit werk 'zijn de verrassende ontwikkelingen en ontdekkingen die het verhaal een onverwachte wending geven, zonder poot de grenzen van geloofwaardigheid te overschrijden' (Coenen 1996, p. 100). De meest vruchtbare rivier leek mij die van *La Gitanilla*. Dit eerste verhaal uit de *Novelas* is van 1637 tot 1731 zelfs zeven keer in verschillende vormen in de Nederlandse taal verschenen. Waarom was dit 'voorbeeldige verhaal' populairder dan de andere elf?

Zoals gezegd bewerkte Cats het tot *Selsaem trou-geval tusschen een Spaens edelman en een Heydinne*, terwijl Van Sambix in 1643 de vertaling uitgaf. In datzelfde jaar verschijnt van Tegnagel *Het leven van Konstance: Waer af volgt het Tooneelspel, De Spaensche heidin*, waarin eerst in proza het verhaal wordt verteld, en vervolgens het blijspel zelf; twee bewerkingen dus. Ook Catharina Verwers-Dusart (1644: *De Spaensche heydin*) en vanden Brande (1649: *La Gitanilla ghenaeamt het Spaens heydinneken*) bewerken dit verhaal voor het toneel. En ten slotte verschijnt er in 1731 ook van Van der Meer een vertaling.

Van alle *Novelas* is dit verhaal over een zigeunermeisje daarmee ook het meest voor het toneel bewerkt. Of is dat een overhaaste conclusie? Want meteen doemen zich allerlei vragen op. Zijn het geen bewerkingen van het verhaal van Cervantes, maar eerder van het verhaal van Cats? Waarom was dit gegeven van een 'ridder' die verliefd wordt op een zigeunermeisje, eigenlijk zo populair? Waarom hebben de andere *Novelas* niet evenveel bewerkingen opgeleverd? Op welke aspecten van het verhaal hebben de afzonderlijke auteurs de nadruk gelegd?

Dat zijn natuurlijk teveel vragen om in deze nota bevredigend te beantwoorden. Daarvoor is eerst voldoende kennis nodig over het verhaal zoals Cervantes het heeft opgeschreven, en vervolgens over hoe Cats dit verhaal heeft bewerkt, en dan vooral toegespitst op de personages. Dat is dan ook precies waar ik me verder op toe zal spitsen.

1.1.3 | *La Gitanilla*

Cervantes begint zijn verhaal met de stelende zigeuners, om van daaruit te vertellen over een vijftienjarig zigeunermeisje, opgevoed door een oude zigeunervrouw. Dit meisje wordt Preciosa genoemd en zij valt niet alleen op door haar dans- en zangkwaliteiten, maar ook door haar schoonheid en zeker ook door haar intelligentie. Haar deugden plaatsen haar bijna buiten de groep zigeuners, die in haar afwezigheid geen ‘wellustige liederen’ durven zingen of ‘ongepaste taal’ gebruiken (vertaald uit Cervantes 1881). Talenten als haar welsprekendheid worden niet alleen gemeld, maar ook duidelijk gemaakt door reacties van toeschouwers wanneer ze in Madrid danst en zingt, en door voorbeelden van gesprekken. Voordat het plot begint, moet eerst duidelijk zijn hoe uitzonderlijk Preciosa is.

Dat ze uitzonderlijk is, wordt ook opgemerkt door een jonge edelman. Hij komt naar Preciosa en haar ‘grootmoeder’ toe, omdat hij van plan is om met haar te trouwen, wat hij hen formeel en gestileerd verteld (Lowe 1971, p. 32). Hij is niet alleen aangetrokken door haar verschijning, maar evenzeer door haar karakter. Preciosa is echter niet snel overtuigd. Op subtiële wijze maakt ze duidelijk dat ze haar maagdelijkheid niet wil verliezen door enkel vleeselijke verlangens. Ze wil eerst zekerheid over zijn stand, maar nog meer over zijn toewijding. Hij mag haar huwen, alleen als hij twee jaar met hen als een zigeuner leeft.

De ridder, overdonderd door deze reactie, stemt al snel in met haar wensen. Hij zal zijn zaken afhandelen, maar wil een wederdienst: ze mag niet meer naar Madrid om haar kunsten daar te vertonen. Preciosa wil haar vrijheid echter niet in laten perken door jaloezie, en de ridder zal het daarmee moeten doen. Als hij na een week bedenktijd nog steeds met het plan instemt, wordt hij als zigeuner ingewijd en krijgt de naam Andrés Caballero.

De inwijding krijgt behoorlijk wat aandacht, net als de scholing van Andrés als stelende zigeuner. Verschillende scènes lijken er enkel voor gemaakt om de ontwikkeling van de jaloezie van de ridder duidelijk te maken. Vooral het personage dat de naam Clemente krijgt, heeft hier een duidelijk aandeel in. Met zijn dichterlijke kwaliteiten heeft hij het zigeunermeisje in Madrid al met grote bewondering beschreven. Wanneer de zigeuners door Spanje trekken, komt hij in vermomming en verwond bij hen terecht. Hij zorgt hierbij ook voor de nodige spanning, want vertelt hij wel de waarheid?

Belangrijk voor de ontkenning van het verhaal is Clemente echter niet. De ontkenning komt in zicht wanneer een herbergiersdochter, Juana Carducha, haar oog op Andrés laat vallen. Deze wijst haar zeer directe avances echter af, waardoor hij de woede van deze vrouw op zijn hals haalt. Andrés is wel zo slim om te zorgen dat de zigeuners verder trekken, maar Juana verstopt waardevolle spullen tussen zijn bagage en beschuldigt hem vervolgens van diefstal. Een soldaat beledigt hem en valt hem aan, met zijn eigen dood tot gevolg. Andrés pakt namelijk de degen van de soldaat en steekt hem dood.

Andrés ontsnapt niet, maar ontfermt zich eerst over Preciosa, met zijn arrestatie tot gevolg. De zigeuners worden naar Murcia gebracht, waar de schoonheid van Preciosa niet onopgemerkt blijft. De vrouw van de corregidor (een soort landvoogd of magistraat) zorgt ervoor dat zij en haar grootmoeder bij haar op audiëntie komen. Ze merkt op dat Preciosa even oud moet zijn als haar dochter Constanza, die op jonge leeftijd ontvoerd is. Preciosa pleit voor de vrijlating van Andrés, maar niet veel later bekend de grootmoeder haar eigen misdaad: zij heeft jaren geleden de dochter van de corregidor ontvoerd en haar als haar kleindochter opgevoed.

Don Fernando en zijn vrouw Guiomar zijn in de zevende hemel wanneer ze ontdekken dat het hier om Preciosa gaat. Haar liefde voor de bandiet Andrés vormt echter nog een probleem. Het standsverschil wordt echter snel opgehelderd. De corregidor ondervraagt Andrés niet veel later, waaruit blijkt dat hij nu veel beter zijn jaloezie kan beheersen. De corregidor 4

kondigt hun huwelijk aan en Andrés, die eigenlijk Don Juan heet, wordt weer vrijgelaten. Nadat alle losse eindjes aan elkaar zijn geknoopt, trouwen Constanza en Juan.

1.2 | In Cats' Trou-ringh

Bij Cats is het verhaal over het zigeunermeisje niet één van twaalf verhalen, maar deel van een geheel. 's *Werelts begin, midden, eynde, besloten in den Trou-ringh, met den proef-steen van den selven* (1637) is in feite een vervolg op zijn *Houwelick* (1625). 'Vader Cats' (1577-1660) wilde met de *Trou-ringh* bijdragen 'tot de opbouw van een christelijke huwelijks-ethiek op protestantse grondslag door een boekwerk dat door de burgers van het land begrepen kon worden' (Cats 1980, p. 9). Zijn werken zijn 'bij duizendtallen verspreid' en eigenlijk is het 'buitengewoon in-trek-zijn van Cats (...) te bekend om er hier over uit te weiden' (Cats 1921, p. 6). De *Trou-ringh* bestaat uit drie delen: bijbelse, klassieke en eigentijdse verhalen. *Het Spaens Heydinetje* hoort bij de eigentijdse verhalen en 'genoot van meet af aan een ongekende populariteit' (Kerkhof 1995).

De verschillende huwelijksverhalen worden met elkaar verweven door de gesprekken tussen Sophroniscus en Philogamus, die van elk huwelijksgeval de problematiek bespreken, evenals andere zaken die in het verhaal naar voren komen. Zo worden bij *Spaens Heydinetje* achtereenvolgens besproken: Oorspronck van de Heydens, Pols-tastinge der Liefde, Handlezen, Physiognomie, Waarzeggerij en Heyden-Houwelick (Cats 1980, p. 11). Het gesprek zelf laat ik buiten beschouwing, de onderwerpen zeggen al meer dan genoeg. Want het zal duidelijk worden dat Cats met zijn bewerking deze onderwerpen in zijn achterhoofd had.

1.2.1 | Het Spaens Heydinetje

Hoewel het duidelijk is dat *Spaens Heydinetje* hetzelfde verhaal vertelt als *Gitanilla*, is er toch nog onduidelijkheid over de werkelijke bron voor de bewerking. Over het origineel schrijft Cats namelijk al in 1633 naar Barlaeus, van wie hij graag een Latijnse vertaling van *Trou-ringh* ziet verschijnen (Cats 1980, p. 11). Hij noemt Doctor Potzzo als de schrijver ervan. Van 'el famoso licenciado Pozo' is ook sprake aan het eind van het origineel; Cervantes noemt hem als een dichter van Murcia, die de geschiedenis van Preciosa heeft opgetekend. Zoals we weten heeft Cervantes de neiging verbeelding en werkelijkheid met elkaar te verweven, met Don Quichot als het bewijs. Marín betwijfelt echter het gefingeerd zijn van deze figuur; hij oppert een verband tussen Francisco del Pozo en het toneelstuk *El Veneno Saludable*, het zoet vergif (Cats 1980, p. 12). Cervantes beroept zich echter in het voorwoord van de *Novelas* op zijn eigen verbeeldingskracht; de verhalen zijn noch geïmiteerd, noch gestolen.

Tot nog toe is ervan uitgegaan dat Cats een Franse of Italiaanse vertaling gebruikt heeft, omdat de namen op de Italiaanse lijken. Er is echter 'zoveel overeenkomst in de bijzonderheden, dat het gegeven niet onafhankelijk bewerkt kan zijn' (Cats 1980, p.13). Als Cats al wist dat Cervantes de auteur was, zal hij Potzzo hebben opgevoerd om, net als Cervantes, de illusie van echtheid te geven aan zijn verhaal, dat immers wel eigentijds moest zijn om zijn plek in de *Trou-ringh* in te kunnen nemen.

Vieu-Kuik meldt dat Cats 'de details, de karakters en de geest op verscheidene punten' wijzigde, om als 'proefsteen' te passen in het geheel. Dit was niet ongebruikelijk; Montaigne spoorde schrijvers zelfs aan dit te doen 'pour donner plaisir et profit au lecteur' (Cats 1980, p. 11). Vervolgens (p. 13-16) beschrijft hij de verschillen in het plot, maar laat een verdere vergelijking buiten beschouwing. Hieronder geef ik weer welke verschillen Vieu-Kuik constateerde, met enkele toevoegingen.

Cats begint net als Cervantes met een beschrijving van de zigeuners, van Pretiose en haar grootmoeder. Cats laat echter vanaf het begin geen onduidelijkheid toe over Pretiose, ze

is op jonge leeftijd gestolen door de grootmoeder. Cats last vervolgens een geschiedenis in over Giralde. Dit meisje is ziek, maar niemand kan de oorzaak ervan achterhalen, behalve Pretiose. Het meisje is ziek van de liefde voor een jongen van ongelijke stand. Met deze geschiedenis illustreert Cats zowel de buitengewone kennis van de 15-jarige Pretiose, als haar zogenaamde voorspellende kwaliteiten.

Ridder Don Jan ziet Pretiose niet optreden in Madrid, maar hoort haar zingen tijdens de jacht en moet naar haar toe. Het gesprek tussen hem en Pretiose verloopt precies hetzelfde. Hij krijgt echter veel korter de tijd zich terug te trekken, nog geen dag. Zijn inwijding als zigeuner Andreas is slechts een uiteenzetting van de wetten en vrijheden, verteld door een oude zigeuner. Clemente ontbreekt geheel bij Cats.

De dochter van de herbergier wordt hier een rijke maagd van Murcia, die het ook niet eens is met het antwoord van de ridder wanneer zij haar gevoelens bekend. De ridder wordt ook hier gevangen genomen, en ook hier komen Pretiose en haar grootmoeder bij de landvoogd, waar de afkomst van Pretiose duidelijk wordt. De losse eindjes worden niet of nauwelijks aan elkaar geknoopt, Constance en Don Jan trouwen snel en ‘al de werelt juyght dat Pretiose trout’ (vs. 1432).

Kortom, een verhaal met een nadruk op drie (schijnbaar) ongelijke liefdesverhoudingen, met veel spreektekst, geschreven met een vlotte pen.

1.2.2 | *Van Maiombe tot Giomaer*

Cats lijkt vooral veel aandacht te hebben besteedt aan de personages in zijn bewerking. Hun gedachten en gevoelens krijgen de nadruk, het verhaal zelf lijkt verdrongen naar de achtergrond. Het begint al bij de grootmoeder; Cats geeft haar meteen de naam Maiombe en ze wordt ook gelijk als ‘loos, vals, doortrapt, en slim in haer bejagh’ bestempeld. Ook haar diefstal van Pretiose krijgt meer achtergrond; beladen met kostbare juwelen loopt het twee-jarig kind over straat en is te kostbaar voor Maiombe om te laten gaan.

Pretiose zelf wordt vooral als ‘geestigh dier’ beschreven. Ze heeft dezelfde kwaliteiten en talenten, maar is vaak stuk directer dan Preciosa. Want waar Preciosa het heeft over ‘juweel’ en haar ‘bloem’ wanneer ze naar haar maagdelijkheid en de intenties van Don Juan daarmee verwijst, heeft Pretiose het over ‘geyle lust’ (vers ...). Ze doet dit overigens wel alleen in hypothetische zin, en dus niet meteen beschuldigend. Pretiose bloost ook bij de woorden van de ridder, iets wat Preciosa niet snel zou doen.

Don Jan wordt werkelijk overmand door verliefdheid. En waar Don Juan alleen door zijn verbazing even aarzelt met het voorstel van zijn geliefde in te stemmen, spreekt Don Jan zich thuis strengt toe: het is een ongelijke verhouding. Hij kan zijn gevoel echter niet beteugelen, en wordt uiteindelijk toch de zigeuner Andreas. De ontwikkeling in zijn omgang met jaloerie laat Cats achterwege. De moord op de soldaat lijkt ook aannemelijker, ...

Ook Juana Carducha, bij Cats Gohanna genoemd, krijgt meer diepgang. Ze is dan wel even direct in haar gevoelens voor de ridder, maar Cats laat duidelijker zien wat de afwijzing met haar doet. Ze wordt wanhopig, en gelooft niet dat er ooit nog een man op haar pad komt die haar wil huwen. Haar wraakactie is nog steeds ongeoorloofd, maar beter te begrijpen.

Don Fernando en met name vrou Giomaer (of Giomara) verschillen vooral in de reactie op de gevoelens voor Andreas. Zo zegt haar moeder: ‘Ick sie, eylaes! ick sie dat uwe domme sinnen/ Een heyden (wat een schand’!) een rouwen heyden minnen/ Een heyden sonder doop, die niet en heeft geleert/ Hoe dat men God den Soon met reyne sinnen eert’ (vs. 1345-1348). Cervantes noemt slechts in de indirecte reden dat het juist haar vader verdriet dat ze verliefd is op een zigeuner, die niet alleen een dief, maar ook een moordenaar is. Ondertussen heeft de moeder bij Cervantes ook meer respect en begrip voor de gevoelens van Preciosa.

Uit deze wijzigingen valt te concluderen dat bij Cats de duidelijkheid voorop staat en hij besteedt veel aandacht aan de waarschijnlijkheid van de gebeurtenissen. Dat wordt bereikt door de personages meer intern perspectief te geven, o.a. door innerlijke monologen. Niet het vertellen staat voorop, maar het vertelde.

1.3 | Vergelijking

1.3.1 | *Verschillen verklaard*

Twee boeken, twee schrijvers, twee stijlen en ook twee doelen; dat is wel een erg eenvoudige verklaring. Toch valt vooral het verschil in stijl en de bedoeling van de schrijver op. Cervantes' doel is ook om een 'exempel' te stellen, maar wil veel meer vermaken en hoopt dat te bereiken door een illusie van echtheid. Hij heeft deze illusie willen creëren door zich als verteller te beperken tot waarnemer, die heel af en toe subtiel verraadt dat hij het eind van het verhaal al kent. De subtiliteit en de kracht van de suggestie doen bij Cervantes het meeste werk.

Cats' doel is eerder het op kunnen schrijven van wijze, christelijke lessen. Hij bereikt dit op zijn beurt door minder personages op te voeren, deze personages treffend te typeren en door vele gebeurtenissen weg te laten. Dat geeft hem meer ruimte voor een afdoende intern perspectief om de acties van de personages aannemelijk te maken en te concentreren op de zaken die hij door Philogamus en Sophroniscus wil laten behandelen. Om het over het Heiden-huwelijk te hebben, schetst Cats dan ook drie keer een situatie waarbij twee geliefden niet helemaal gelijk zijn: Giralde en haar vlam, Don Jan en Pretiose, en ook de maagd van Murcia met Don Jan (zie ook Cats 1980, p. 20). De ongelijkheid schuilt niet alleen in het geloof, maar ook in stand of rijkdom, die bij Pretiose en Don Jan gelukkig wordt opgeheven.

Dit verklaart ook waarom Cats de deugden van Don Jan en Pretiose minder nauwkeurig uitwerkt dan Cervantes. 'Discreción' en 'honestidad' zijn belangrijke deugden waarmee Cervantes zijn hoofdpersonage prijst. Lowe (1971, p. 29) omschrijft 'discreción' als een uitgebalanceerde combinatie van intelligentie, gezond verstand en een betrouwbaar oordeel, gekoppeld aan een effectieve en soms zelfs scherpzinnige uitdrukingskracht. 'Honestidad' impliceert niet alleen decorum, maar ook bescheidenheid en puurheid, waarmee soms kuisheid bedoeld wordt. In de reactie van Preciosa op de woorden van Andrés zijn deze deugden bijvoorbeeld goed uitgewerkt. Zoals gezegd slaat Cats een geheel andere toon aan.

Jaloezie is volgens Coenen (1996 p. 101) 'een geliefd thema van Cervantes', wat de nadruk op deze 'zonde' verklaart. Maar ook hier is Cats niet in geïnteresseerd.

Alleen in hun ideeën over de liefde lijken Cervantes en Cats elkaar te vinden. Cervantes ziet die als een 'geestelijke aangelegenheid, geboren uit het verlangen naar schoonheid, en niet gericht op vleeselijk genot, maar op bestendiging door het huwelijk'; een gedachtegang waar de *Trou-ringh* vol mee staat.

Het zigeunerschap, de daarbij behorende gebruiken, hun 'voorspellende gaven, en de ongelijkheid staan dus centraal bij Cats, niet de deugden die moeten worden nagevolgd, of de ondeugden die vermeden moeten worden.

1.3.2 | *Zigeuners, geloof en hoofse liefde*

Verraadt het Spaans Heydinetje ideeën en opvattingen over de eeuwen tussen de 'val' van het Romeinse Rijk en de ontdekkingreizen van o.a. Columbus? Met andere woorden: Welke aspecten van Cats verhaal duiden op medievalismen?

Het begint natuurlijk al met het heidendom. Ook al betekent het woord heiden ook zigeuner in de zeventiende eeuw, het roept tevens de associatie op met ongelovigen, of in ieder geval aan hen die niet in Christus geloven. En ging het in de Middeleeuwen niet om het bekeken van heidenen? Waren niet ook de Grieken en de Romeinen heidens? En de Germaanse

stammen, de Bataven bijvoorbeeld? Als iets de middeleeuwen kenmerkt, is het de opkomst van het geloof, en de verdringing van heidense praktijken. En dat wat verboden wordt, wekt vaak de interesse van de mensen.

De interesse voor heidenen heeft waarschijnlijk ook te maken met tovenarij. De voorspellende gaven van de zigeuners komen bij Cats prominenter naar voren dan bij Cervantes, ook omdat hij er het tweegesprek naar wil verwijzen. En was magie niet een element in middeleeuwse verhalen, zoals bijvoorbeeld *Karel ende Elegast*?

Het heidendom is uiteraard interessanter door het contrast met het Christendom. Pretiöse belichaamd al vele christelijke deugden, in tegenstelling tot de stelende zigeuners om haar heen, al heeft ze ook in de bewerking van Cats een positieve invloed op hen soms barbaarse gedrag. Er is dus ook zeker een gelijkenis met de Middeleeuwse exempels, ook al is deze gelijkenis bij Cervantes veel sterker dan bij Cats.

Ook het motief van de ongelijkheid in status is eerder middeleeuws dan klassiek te noemen. Het vermeende verschil tussen Constanza en Don Juan is niet alleen dat van stand, maar ook van geloof. Cats benadrukt beiden expliciet, zowel in het innerlijke monoloog van Don Jan en in de hierboven geciteerde reactie van de moeder.

In essentie is het natuurlijk een liefdesverhaal, dat veel meer weg heeft van de middeleeuwse Europese voorgangers, dan van liefdesgeschiedenissen uit de oudheid. Het is hoofse liefde, waarbij de geliefden op de proef worden gesteld om hun onbuigzaamheid in de liefde te bewijzen. Liefde neemt ook een grotere rol in bij Cats, door de inlassing van de geschiedenis van Giralde, die immers lijdt aan ‘minnekoortse’ een idee over de liefde dat in de middeleeuwen erg populair was.

En ten slotte verraden de ridders, en ook het herhaaldelijk noemen van diamanten en juwelen, een exotisch beeld van de adelstand. Genoeg ideeën die terugverwijzen naar de middeleeuwen.

1.4 | In het kort: Eigentijds stichtelijk

Een liefdesgeschiedenis tussen adellijk persoon met een ongelovig, maar toch deugdelijk en bovenal aantrekkelijk zigeunermeisje; niemand zou zich verbazen als hierover nu een film in de bioscoop zou draaien, en het zou zelfs een kassucces kunnen worden. Dat was het zeker in de zeventiende eeuw, zowel in Spanje als in de Nederlanden, maar dan op het gebied van de literatuur. Cervantes beoogde met *La Gitanilla* een voorbeeldig verhaal te vertellen, Cats had de intentie om met zijn *Spaens Heydinnette* bepaalde wetenswaardigheden aan te snijden. De precieze verschillen in de compositie van het verhaal zijn al door Vieu-Kuik beschreven, ik heb hierboven ook kort aangegeven hoe de personages bij Cats verschillen van die van Cervantes. Daarbij valt op dat Cats' personages een stuk directer zijn in hun uitingen, en hun acties waarschijnlijker zijn gemaakt door hun karakters nog meer diepgang te geven. Dit is vooral gedaan met het doel het verhaal te beperken tot die elementen die Philogamus en Sophroniscus moeten bespreken.

In het verhaal van Cervantes zitten al veel medievalismen, Cats heeft enkele uitgekozen om verder te benadrukken. Het zigeunerschap, het heidendom, magie, statusverschil, de voorbeeldfunctie van de karakters en ideeën over de liefde lijken eerder hun oorsprong in de middeleeuwen te hebben, dan in de klassieke oudheid. Het christelijke gedachtegoed spreekt uit beide versies van het verhaal, en komt bij Cats nog explicieter naar voren. Het zeventiende-eeuwse zigeunermeisje heeft de bekendheid gekregen die ze verdient, en ook een ridder die haar liefde waard is. Kortom, geloof, liefde en ridders zijn nog lang niet verdwenen uit onze literatuur.

2 | Heidense praktijken in de Amsterdamse Schouwburg

Twee toneelbewerkingen van Cats' *Spaens Heydinnetje*

De *Spaensche Heydin* van Catharina Verwers Dusart was volgens Witsen Geysbeek 'een raar tooneelstuk'². En de *Spaensche Heydin* van Mattheus Gansneb Tegnagel is als we Oversteegen moeten geloven 'conventioneel en niet erg belangwekkend'³. De Elsevier weet het in 1891 nog sterker te brengen, de stukken 'zijn in de hoogste mate gebrekkig en vervelend, en voor ons Nederlanders beschamend tegenover de drama's van Montalvan, De Solis, Middleton en Rowley.'⁴ Moeten we het daarmee eens zijn? Beide stukken vertellen hetzelfde verhaal, zijn in het begin van de jaren veertig van de zeventiende eeuw geschreven en bovendien herhaaldelijk opgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg. Smaken verschillen en meningen veranderen, maar smaken en meningen zijn vaak ook tijdgebonden. Een stuk wordt minder snel als raar bestempeld wanneer er meer achtergrondkennis aanwezig is, een stuk wordt pas belangwekkend als er interessante vragen bij gesteld worden. Daarom deze nota. Gebruik makend van mijn eerdere vergelijking van Cats met Cervantes, zal ik aantonen dat Verwers en Tegnagel geen gebruik hebben gemaakt van het 'origineel': de novelle *La Gitanilla* van Cervantes. Verder is het – vooral bij Verwers – interessant om te zien wat de stereotypering van zigeuners was in die tijd. Ten slotte hoop ik dat er 'en passant' genoeg redenen voorbijkomen om de stukken uit het verdomhoekje te trekken. Want wegdromen bij de liefdesgeschiedenis van een ridder en een zigeunermeisje; wie wil dat nu niet?

2.1 | *La Gitanilla* en het *Heydinnetje*

Niet de werken van Cervantes, maar de werken van Cats waren literatuur rond 1650 in de republiek. Terwijl de rest van Europa al dol was op Don Quichot en zijn avonturen, was de eerste Nederlandstalige *Don Quichot* pas ruim een halve eeuw na het Spaanse origineel verkrijgbaar.⁵ Eén verhaal van Cervantes behoorde echter al wel vroeg tot de 'canon' van de zeventiende eeuw. Dit verhaal verscheen voor het eerst in de *Trou-ringh* (1637) van Jacob Cats en wordt aangeduid met het *Spaens Heydinnetje*. Het is een bewerking van de novelle *La Gitanilla* van Cervantes, dat verschenen is in zijn *Novelas Ejemplares* (1613).

De verhalen verlopen in grote lijnen hetzelfde. Het zigeunermeisje Preciose kan zo uitzonderlijk zingen, dansen en is zo welsprekend dat ze opvalt temidden van de groep lompe, stelende zigeuners. Ridder Jan is dan ook ogenblikkelijk verliefd op haar. Hij maakt zijn gevoelens kenbaar en mag met haar trouwen, op voorwaarde dat hij zijn ridderschap neerlegt en eerst twee jaar met hen als zigeuner leeft. Hij accepteert de voorwaarde, en alles gaat goed tot hij door de dame Gohanna een diefstal in de schoenen wordt geschoven. Door omstandighe-

---

² Witsen Geysbeek 1822: 226. Hij schijnt deze classificatie vaker te gebruiken.

³ Oversteegen 1969: 31.

⁴ Elsevier 1891: 423

⁵ Het Spaanse eerste deel van de Don Quichot verschijnt in 1605, de eerste Nederlandstalige vertaling in 1657. Zie verder Arents 1962

den gedwongen vermoordt de ridder een soldaat. De zigeuners worden naar landvoogd Ferdinando gebracht, Don Jan krijgt de doodstraf, de langvoogd weet namelijk niet dat hij een ridder is. Preciosa probeert Landvoogdin Guiomara te overtuigen van de onschuld van haar geliefde. Dan wordt echter duidelijk dat Preciose geen zigeunermeisje is; de oude zigeunerin Majombe haar bij haar ouders heeft weg gestolen en haar heeft opgevoed als haar kleindochter. Preciose heet eigenlijk Contance, haar ouders zijn de landvoogd en -voogdin. Ze heffen de straf van Don Jan op, zodat hun dochter met hem kan trouwen.⁶

In een eerdere studie heb ik al enkele verschillen aangegeven, die ik hier kort zal herhalen. Niet alleen was Cats een verteller die vooral vertelt en Cervantes een schrijver die zijn lezer het verhaal vooral laat zien, ook gebruikten ze het verhaal met een ander doel. Cervantes vertelde een ‘voorbeeldig verhaal’ over jaloezie en betrok daarbij spelenderwijs de gewoonten van de zigeuners. Cats heeft zich vooral geconcentreerd op het ongelijke huwelijk. Dat motief heeft hij uitgebreid, terwijl de hele ontwikkeling in de jaloezie van de ridder verloren is gegaan. Dat had gevolgen voor de compositie. Ook viel op dat Cats’ personages een stuk directer zijn in hun uitingen, en hun acties waarschijnlijker zijn gemaakt door hun karakters nog meer diepgang te geven.

Wanneer we echter willen achterhalen of latere bewerkingen het verhaal van Cervantes dan wel van Cats hebben gevolgd, zullen we concrete argumenten moeten hebben. Alhoewel beide verhalen natuurlijk veel meer overeenkomsten hebben dan verschillen, die verschillen zijn er wel. Ze betreffen enkele opvallende elementen in het verhaal. Voor het gemak slechts vijf verschillen, die meer dan genoeg zijn om mee aan de slag te gaan:

- De ‘grootmoeder’ van Preciose heeft bij Cervantes geen naam, bij Cats heet ze Maiombe.
- Bij Cervantes is het kind het sieraad, en droeg Constance slechts versierseltjes van weinig waarde ten tijde van de ontvoering; bij Cats zijn de sieraden van het kind juist de reden van de ontvoering.
- Bij Cervantes heeft de ridder het zigeunermeisje al ontmoet en vertelt haar pas over zijn gevoelens in een vallei buiten de stad; bij Cats vinden ontmoeting en gesprek plaats tijdens een jachtpartij.
- De ridder aarzelt bij Cervantes niet of nauwelijks om op de voorwaarden in te gaan; bij Cats is de ridder niet zo impulsief en wil er (thuis) eerst goed over nadenken.
- In Cervantes’ verhaal is het personage Clemente belangrijk voor de ontwikkeling in de jaloezie; bij Cats ontbreekt dit personage geheel.

2.1.1 | De grote onbekende

Helaas wist bijna niemand dat het verhaal van Cervantes was. Cervantes was nog een redelijk onbekend auteur in de eerste helft van de 17^e eeuw, althans in de Republiek. Het is onduidelijk of Cats het nu direct uit het Spaans heeft vertaald of via een Franse of Italiaanse vertaling,

---

⁶ De samenvatting is op basis van de gemeenschappelijk elementen van de twee verhalen. Geraadpleegd zijn Cervantes 1881 en Cats 1922. De namen bij Cats zijn hier overgenomen

maar hij schrijft het verhaal hoe dan ook toe aan ‘doctor Potzzo’⁷. Dit doet hij op basis van het slot van het verhaal, waar Cervantes over ‘el famoso licenciado Pozo’ schrijft, die het verhaal van dit zigeunermeisje onsterfelijk zou hebben gemaakt. Hoogstwaarschijnlijk is ook dit een verzinsel van de man die aan de wieg stond van de moderne literatuur. Cervantes verweefde graag verbeelding en werkelijkheid met elkaar, zoals zijn bekendste roman laat zien. En naast dit stijlkenmerk zegt Cervantes in het voorwoord van de *Novelas* expliciet dat de verhalen zijn noch geïmiteerd, noch gestolen zijn. *La Gitanilla* is dus het product van Cervantes’ verbeeldingskracht, en geen realistisch verhaal, opgetekend door Pozo. Cats laat zich dus ‘beet nemen’⁸.

De eerstvolgende bewerking die in druk verschijnt is van Tegnagel. Ook Tegnagel schrijft in zijn opdracht het origineel toe aan ‘de Spaensche artsenyumester Pozo’⁹. Hij noemt vervolgens op dezelfde bladzijde ‘de Heer Iakob Kats, en juff. Katalina Verwers’ die er met hun bewerkingen voor gezorgd hebben dat het verhaal ‘lang voor deezen niet onbekent’ was. Verwers had ‘gepoogt’ om de stof ‘tot een spel te brengen, en op het tooneel te vertoonen’ aldus Tegnagel. Omdat deze opdracht aan Daniël Mostert dateert van 12 juli 1643, moet Verwers haar stuk dus al geschreven hebben voor die datum, terwijl we haar stuk voor het eerst gedrukt tegenkomen in 1644, met de vermelding dat het op 12 juni van dat jaar voor het eerst in de Schouwburg is opgevoerd. Bij Verwers worden Cervantes, Pozo en zelfs Cats niet genoemd, blijkbaar is de herkomst voor het publiek duidelijk. Een vluchtige blik in het *Spaens Heydinneken* van Vanden Brande (1649)¹⁰ verraadt dat Cervantes en zijn Pozo ook hier de grote afwezigen zijn. Wel vermeldt Dierkens in een ‘ode’ op het werk dat Cats het eens berijmd heeft.

De enige die de feiten wel goed heeft voordat Cervantes grotere bekenheid krijgt, is Felix van Sambix, die *La Gitanilla* voor het eerst in het Nederlands vertaald. Hij noemt Cervantes wel als de schrijver van *Het Schoone Heydinnetje* (1643).¹¹ Dat het een getrouwe vertaling is, blijkt al uit een korte inventaris van de namen (Don Jean de Carcame, Andries, Clement, Fernando de Azavedo). De eerste regels komen ook overeen met het origineel:

Het schijnt dat de Heydens ende Heydinnens gheboren worden alleenlijk om te stelen: Sy worden van diefachtige Ouders geteelt ende in’t midden van Dieven opgevoet: sy leggen al haer sinnen te werck om te stelen, ende worden ten lesten soo groote Dieven datse geen swarigheyt en maken selfs de Altaren te berooven: want den lust tot rooven ende stelen is in haer een soo on-af-scheydelijck toeval, dattet alleen door de doot van hun kan gescheyden worden. Een oude Vrouwe dan van dat gheslacht (en die

---

⁷ Cats 1980: 12.

⁸ Elsevier 1891

⁹ Tegnagel 1969: 518.

¹⁰ Vanden Brande 1649.

¹¹ Cervantes 1643

haer leven daer in hadde doorgebracht, ende met recht mochte ghestelt worden onder de uytmuntentste vande gene die hun meesterstuck toonen inde konste van Kakus Coning der Dieven) voedde een kleyn dochterken op in schijn van haer Nichte, 'twelcke sy noemde Preciosa, haer leerende alderhande listicheden, guycheleryen ende aerdige Dieverye.

Aan het slot echter maakt Van Sambix geen melding van deze Pozo, hij laat hem weg. Wellicht om verdere verwarring te voorkomen.

Cats was in ieder geval in Amsterdam dus een stuk bekender dan Cervantes in de jaren 40 van de 17^e eeuw. De vertaling van Van Sambix is niet interessant voor dit onderzoek en ook het 'blij-eyndigh treurspel' van Vanden Brande wordt hier verder niet behandeld. Dit laatste omdat deze bewerking allereerst veel vrijer is dan die van Verwers en Tegnagel, en omdat over die eerste twee blijspelen al genoeg te vertellen valt. Tijd dus om beide stukken te bekijken qua opbouw, personages en overige opvallendheden.

2.2 | Verwers' 'Raar tooneelstuk'

Allereerst aandacht voor de *Spaensche Heydin* van Katharina Verwers Dusarts (1618-1686), de 'eerste vrouw van wie werk in de Amsterdamse Schouwburg opgevoerd werd'. Het stuk kent in ieder geval drie drukken namelijk in 1644, 1657 en 1718.¹² De Jeu concludeert dat Verwers blijkbaar 'de eerste pogingen tot een opvoering' had ondernomen, maar dat Tegnagels werk toch 'eerder gespeeld en gedrukt' werd. In 1645 kreeg het stuk volgens De Jeu één opvoering, naast die van Tegnagel, en werd het jaar daarop slechts Tegnagels stuk gespeeld. In 1657 en 1658 is het stuk 'opnieuw ten tonele' gebracht.¹³

Dat de *Heydin* van Verwers in de Amsterdamse Schouwburg het eerste stuk van een vrouwelijke auteur was, heeft er niet toe geleid dat het volop onder de aandacht van de huidige letterkundigen staat. Of dit is veroorzaakt door de kwaliteit van het stuk zelf of door het stempel van 'raar' toneelstuk van Witsen Geysbeek, is niet het onderwerp van dit onderzoek. Wel een tekstvergelijking, maar daarvoor moet een tekst wel beschikbaar zijn. Er zijn echter maar weinig drukken, en al helemaal geen recente uitgaven, zodat ik het stuk getranscribeerd heb. Nu is het stuk van bijna 1300 verzen opgenomen in het Ceneton, zodat iedereen het kan raadplegen.

Het blijspel kent zoals gewoonlijk vijf bedrijven. In het eerste bedrijf ontmoet Don Jan Preciose en hij deelt haar zijn gevoelens mede. Preciose en haar zogenaamde grootmoeder reageren verstandig en willen dat hij eerst twee jaar als zigeuner leeft voor hij met Preciose mag trouwen. In het tweede bedrijf is hij terug in zijn hof en overpeinst daar of hij wel op de voorwaarden van de grootmoeder in wil gaan, waartoe hij uiteindelijk wel besluit. Ook in het tweede bedrijf maken we kennis met vrouwe Guiomara, die nog steeds verdrietig is om het verdwijnen van haar dochter, zoveel jaren geleden. Wanneer Majombe in het derde bedrijf tot

---

¹² Zie verder Ceneton

¹³ Citaten in deze alinea uit De Jeu 1997: 240-241.

verscheidene Godinnen bidt, ontdekken we dat zij Preciose ontvoerd heeft. De ridder wordt ingewijd als zigeuner en krijgt de naam Andreas. Vervolgens krijgt Guiomara een droom, waaruit haar kamermeisje concludeert dat haar dochter binnenkort weer in hun midden zal zijn. Daarna krijgt Iorde de Geck weer het woord; hij vertelt over de reactie van de vader en de zus van Don Ian op zijn verdwijning. Ook verhaalt hij over de zoektocht, maar tot dan toe hebben ze slechts een groep zigeuners gezien. Leanna (bij Cats Gohanna), een adellijke dame, wordt in het vierde bedrijf verliefd op Andreas, als de zigeuners in haar moeders stal onderdak zoeken. Andreas beantwoordt haar liefde echter niet, wat haar tot wraak zint. Ze laat een parallelketting en wat goud tussen zijn spullen verstoppen, en laat vervolgens de schout komen. De ‘dief’ wordt ontdekt en een soldaat beledigt hem, waarop Andreas de soldaat vermoord. Dat brengt ons bij het vijfde bedrijf, waar de zigeuners bij de ouders van Preciose terechtkomen en Majombe het hele verhaal uit de doeken doet, waardoor het toch nog goed afloopt.

2.2.1 | *Pracht en praal*

De grootmoeder heet hier Majombe, de Don Ian in dit verhaal ziet Preciose tijdens het jagen, hij moet de keuze eerst rustig afwegen. Clemente, of een personage dat daarop lijkt, ontbreekt, de waardevolle versiersels van de 3-jarige Constance ontbreken niet. Hieruit blijkt dat Verwers Cats gevolgd heeft in alle eerder besproken punten.

Het is echter geen dramatisering zonder eigen toevoegingen. De weelde en rijkdom van het hof en de adel worden uitgebreid beschreven door Don Jan. Als hij zijn hof achterlaat, zegt hij o.a.:

Ick seg de Jeught adieu van 't Adelijck gheslacht,
Met al de kostlijckheyt, waer mee sy moedigh pralen,
Al swierend over straet met al haer groote pracht.
Pronck-Juffers u ghetoy en al u aerdigh sieren,
U aerdighe gespan benaeyt met Dyamant,
Met Peerelen beset op veelderley manieren,
En kledren van satijn geboort met diere kant
Op 't geestighst geborduert met Gout op sijde laecken,
En al wat uwe breyn op 't prachtighst heeft bedocht.¹⁴

Ook zijn er meer personages, zoals bijvoorbeeld Iorde de Geck, een soort van schildknaap van Don Jan, is er – zoals zijn naam al zegt – in gebracht voor de vrolijke noot. Ook een kamermeisje van Guiomara, een bediende van Leanna en een bediende van Don Ferdinando zijn toegevoegd, waarschijnlijk vooral om het stuk levendiger te maken. Een verandering is dat ze de ontvoering plaats laat vinden in het jaar 1525, terwijl dit bij Cervantes (en daarmee ook bij Cats) in 1595 is. Ruim een halve eeuw eerder dus.

---

¹⁴ Vers 401-408 van de *Heydin*

Het bevat echter ook toevoegingen, die niet noodzakelijk zijn voor een boeiend, goed uitgedacht blijspel. Zo moet Cupido eraan te pas komen om Don Jan op het zigeunermeisje verliefd te laten worden. De vader van Ridder Jan schijnt te zijn flauwgevallen nadat hij de verdwijning van zijn zoon vernam. En in dit verhaal heeft ridder Jan ook een zus. Bovendien schrijft ze zigeuners een eigenschap toe, waar ik wat extra aandacht aan zal besteden.

2.2.2 | *Veelgodendienaars*

Zoals veel auteurs in de vroegmoderne tijd, wil Verwers laten merken dat ze haar klassieken kent. Alle personages, christelijk of niet, maken vergelijkingen met of verwijzingen naar de personages uit Griekse en Latijnse verhalen. Dat zelfs Christelijke literatuur doorspekt is van bijvoorbeeld de avontuurtjes van Zeus zal geen letterkundige meer verbazen, het wordt immers toegeschreven aan de Renaissance. Verwers gaat echter een stapje verder. Ze laat haar zigeuners niet alleen vertellen over Romeinse Goden, ze bidden zelfs tot Mercurius, Diana, Pallas Athene, Juno en Jupiter. Een opvallende opvatting, die vraagt om een verklaring. Was dit een algemeen geldende opvatting over zigeuners, naast het feit dat het stelende landlopers waren, die je al dan niet bedrogen met hun voorspellende gaven? Of wisten de inwoners van de republiek echt zo weinig over zigeuners dat er Verwers hen deze eigenschap toedichtte?

Naar mijn idee waren zigeuners schaars in de Nederlanden en heeft Verwers zich te veel laten leiden door een frequente woordbetekenis. Er was nog geen apart woord voor zigeuners, ze werden aangeduid met ‘heidenen’. Met dit woord kon in het vroegnieuwenederlands naar verschillende groepen verwezen worden. Allereerst is er een algemene betekenis: ‘Ieder die den eenigen waren God niet kent, dus ieder die geen Israëliet of Jood, geen Christen, en [...] geen Mahomedaan is.’ Het meervoud verwijst dan naar ‘alle ongelovigen; alle onbekeerden; alle veelgodendienaars’¹⁵, maar het kan ook verwijzen naar ongelovige, afvallige christenen, en volgens de rooms-katholieke kerk is iedereen die niet gedoopt is een heiden. Het kon echter ook verwijzen naar zigeuners, maar die werden schijnbaar in de zeventiende eeuw nog niet als een aparte groep ‘ongelovigen’ gezien. Sterker nog, Verwers heeft de zigeuners op één lijn geplaatst met de volkeren die ook vaak als heidenen worden aangeduid: de Grieken en de Romeinen. Geloof stond niet tegenover ongelooft, maar polytheïsme stond tegenover monotheïsme. Juist dit contrast zag Verwers als kenmerkend ziet voor zigeuners. Als we haar moeten geloven, waren heidenen vooral veelgodendienaars.

2.3 | Tengnagels’ Heidin

2.3.1 | ‘Het werk dat ons het minste aanspreekt’

Zo zet Oversteegen dit werk tegenover de overige werken van Tengnagel.¹⁶ Bijna negatief dus, terwijl Bidloo in 1720 dit werk juist meer waardeert dan de rest(‘een Eenig stuk tot Roem van Deugd, en Eer’¹⁷). Te Winkel noemt het werk ‘zóó beschaafd van taal en streng

---

¹⁵ Alle betekenissen afkomstig uit het WNT.

¹⁶ Tengnagel 1969: 10 .

¹⁷ Zie vorige noot.

zedelijk van inhoud, dat men er denzelfden man niet in zou herkennen.’¹⁸ Tegnagel valt met zijn stuk dus uit de toon van zijn verdere werk.

Lambert Bidloo schildert hem niet bepaald rooskleurig af in zijn *Panpoeticum Bata-vum*. Hij is de makker van het ‘Roomsche Hoerendom’, ‘Opper roffiaan’ (bordeelloper) en ‘zyn vuyle Geest’ is dus impopulair, behalve dus zijn *Heidin*. Op enkele passages als de jacht na is het stuk ‘conventioneel en niet erg belangwekkend’ en Oversteegen meent dat dit stuk de stadscuratele op moest heffen, waarvoor zijn moeder gezorgd had. Hij mocht volgens haar testamentaire beschikking namelijk niets van haar bezittingen aanraken, tenzij hij zijn leven zou beteren.¹⁹ Het openlijk verhalen van seksuele uitpattingen van tijdgenoten werd ruim een halve eeuw later nog steeds niet door iedereen gewaardeerd. Ook Witsen Geysbeek, veel later nog, kon zijn verzen niet waarderen en noemde hem: de ‘morsigste en onhebbelijkste rijmer der geheele zeventiende eeuw, die zelfs door Focquenbroch niet overtroffen werd.’²⁰ Oversteegen heeft misschien gelijk dat het stuk weinig aanspreekt in vergelijking met de rest van zijn werk. Maar in vergelijking met andere versies van hetzelfde verhaal wordt het al een stuk interessanter.

Tegnagel schreef zelfs twee bewerkingen van de liefdesgeschiedenis tussen het zigeunermeisje en de ridder. Het verhaal in proza (*Het leven van Konstance*) gaat namelijk vooraf aan de toneelbewerking van 1830 versregels (*De Spaensche Heidin*), maar verschilt er weinig van, hoewel er natuurlijk wel genoeg verschillen zijn met de versie van Cats. Het kent veel meer drukken dan het stuk van Verwers; het *Ceneton* vermeld edities uit 1643, 1644, 1657, 1671, 1718 en 1753. Dat het zoveel drukken heeft gekend, hoeft niet te betekenen dat het stuk populairder was dan dat van Verwers. Tegnagel was een stuk bekender, in ieder geval beruchter dan Verwers, en zonder prozavertelling zal zijn stuk wellicht evenveel gegadigden hebben gehad als Verwers.

Het eerste bedrijf is toch typisch Tegnagel. Seksualiteit heeft hij als onderwerp nimmer gemedend, nu is het alleen de andere kant van de schaal. Terwijl geilheid en lust ook aan de orde komen, is het onderwerp van gesprek tussen Pretioze en Majombe toch vooral de kuisheid. Allerlei voorbeelden, vooral uit de klassieke literatuur, worden erbij betrokken. We komen ook te weten dat Majombe het kind jaren geleden gestolen heeft. Pas in het tweede bedrijf komt ridder Jan ten tonele, en hoort de beeldschone maagd zingen. Op slag verliefd volgt een gesprek waarbij de ridder en de zigeunerin constant op elkaar blijven reageren. De voorwaarden worden genoemd, de ridder trekt zich terug. Een beschrijving van de jachtpartij volgt, Jan maakt zijn keuze om zijn hof, zijn zus en oude, weke vader te verlaten voor zijn ‘*lieve Mingenood*’²¹ en krijgt de zigeunernaam Andreas. In het derde bedrijf vind zuslief Leonora een brief van ridder Jan, waarin hij stelt dat hij zelf voor zijn vertrek gekozen heeft. De

---

¹⁸ Te Winkel 1923: 524.

¹⁹ Tegnagel 1969: 31-32.

²⁰ Witsen Geysbeek 1824: 398.

²¹ Tegnagel 1969: 405.

vader valt flauw bij het horen van het nieuws, zodra hij weer bijkomt eist hij een zoektocht. Het vierde bedrijf is het bedrijf waarin Gohanna te horen krijgt dat haar minnaar haar bedrogen heeft en een eind aan hun relatie maakt. Als snel komt verliefdheid in de plaats van haar woede, want terwijl Majombe haar hand leest, ziet ze de ridder, vermomd als zigeuner. Ook hij wijst haar af, ze zint op wraak, verstoort haar eigendommen tussen zijn spullen. De zigeuners zijn echter al vertrokken voor de autoriteiten zijn gearriveerd; er volgt een spannende zoektocht. Ze worden uiteindelijk gevangen, maar een soldaat beledigt Andreas. Deze pakt hem zijn geweer af en steekt de soldaat neer. De ontknoping in het vijfde bedrijf verloopt zonder veel veranderingen ten opzichte van eerdere bewerkingen.

2.3.2 | *Jacht op invloed*

Ook voor dit toneelstuk lijkt Cats de gebruikte bron. De rijkelijke versiering van het kind, de naam Majombe, de afwezigheid van Constante, de overpeinzing en de jacht, die opvallend nauwkeurig beschreven wordt, wijzen daar allen op. Er zijn echter ook overeenkomsten met de versie van Verwers. Beide kennen een oude, zwakke vader van de ridder en ook een zus, die bij Cats en Cervantes niet voorkomen. Het flauwvallen en de zoektocht ontbreken ook bij deze heren, maar weer niet bij Verwers. De overeenkomst zijn te precies om toevallig te zijn; de beide stukken hebben elkaar beïnvloed. Maar in welke richting? Was het stuk van Verwers inderdaad al kant en klaar, zocht het alleen nog een theater dat het op wilde voeren? Dan heeft Tegnagel enkele elementen van haar overgenomen en uitgebreid. Of heeft Verwers haar stuk na het verschijnen van de *Heidin* nog ‘geperfectioneerd’? Dan is het juist Verwers die bij Tegnagel elementen heeft overgenomen. Verder onderzoek moet de juiste verklaring aanwijzen.

Andere aanpassingen moeten geheel aan Tegnagel zelf worden toegeschreven. Zo is de inwijding van de ridder kort, er wordt dus zeer veel minder over de leefwijze der zigeuners verteld. Gohanna heeft een eerdere verhouding die uitgebreid aan bod komt. Tegnagel houdt wel de jaartallen van Cats aan, wat is af te leiden uit *Het leven van Konstance*. Zoals gezegd is de uitgebreide beschrijving van de jacht opvallend. Ook hier vinden we toegevoegde personages als bedienden en boeren, en de weduwe van de vermoorde soldaat. De vader van Don Jan krijgt een andere naam, namelijk Don Phillippo in plaats van Francisco. De moeder van Don Jan is dood, maar komt ook bij de andere versies niet voor.

2.4 | *Heidin en Heydin, tussen basis en bron*

Het zou kunnen dat Verwers en Tegnagel wel een vertaling van Cervantes tot hun beschikking hadden, maar dan nog hebben ze ervoor gekozen Cats te volgen. Ten eerste kwam dit verhaal veel meer tegemoet aan de ‘eisen’ van een goed toneelstuk, ten tweede was deze versie alom bekend. Het volgen van Cats berustte dus op ook op het inspelen op het succes van Cats. Het bewerken van de originele novelle zou wellicht zelfs als verminking bestempeld kunnen zijn.

Verwers en Tegnagel houden zich beiden zoveel mogelijk aan de eenheid van tijd, plaats en handeling. De door Cats ingelaste vertelling over Giralde, ziek van de liefde, hebben

beiden niet overgenomen. Het was enkel een voorbeeld van de talenten van Preciose, en verder niet belangrijk voor het verloop van het verhaal. De tijd die de ridder en het zigeunermeisje samen doorbrengen is in beide stukken stukken korter dan bij Cats, wat toch minder aanemelijk maakt dat Preciose haar ouders zo vol vuur wil overtuigen van de onschuld van en liefde voor haar aanstaande bruidegom. Beide auteurs gebruikten Cats als uitgangspunt, al heeft het ene stuk het andere beïnvloed en ook konden beide auteurs hun eigen toevoegingen aan het stuk geven.

Is de meest recente literatuurgeschiedenis altijd de beste? *Een nieuw vaderland voor de muzen* is helaas niet altijd geheel op de hoogte van de juiste feiten, of is daar onduidelijk over. We leren daar wel dat de bewerking van Verwers langer stand hield dan Tegnagel, maar ‘eerst wel overvleugeld’ werd door deze ‘jongere bewerking²²’. Bovendien noemen Porteman en Smits-Veld het werk van Verwers een ‘dramatisering van een novelle van Cervantes’²³. Ter Laan vermeldt onder het lemma ‘Spaens Heydinnetje’ dat het is ‘bewerkt als toneelspel’²⁴ wat hoogstwaarschijnlijk betrekking heeft op het verhaal van Cats. Hij noemt echter daarvoor de novelle van Cervantes, een minder kritische lezer zou kunnen denken dat ‘bewerkt als toneelspel’ betrekking heeft op *La Gitanilla*. Ook Te Winkel heeft het bij het juiste eind, al duurt het even voor dat doordringt. Hij heeft het m.b.t. de *Heidin* over ‘de dramatisering van hetzelfde aan Cervantes ontleende verhaal van Preciosa, dat Cats in zijn ‘Trou-ringh’ had opgenomen’ om vervolgens in een voetnoot te vermelden dat ‘blijkbaar niet onmiddellijk aan ‘La Gitanella’ van Cervantes ontleend en zijn er aan voorafgaand proza is dan ook geene vertaling, maar eene bekortende bewerking van het verhaal’²⁵.

De secundaire literatuur is dus niet altijd even duidelijk wanneer het gaat om de ontwikkeling van dit verhaal. Dat is niet ongewoon, termen als ‘gebaseerd op’ en ‘een bewerking van’ kennen namelijk meer dan één interpretatie. Ofwel direct gebaseerd op het verhaal, ofwel indirect. Dat laatste is bij deze verhalen het geval. De uiteindelijke basis, de oorsprong, is het origineel van Cervantes. Maar in het bovenstaande heb ik genoeg argumenten opgesomd om aan te nemen dat het werk van Cats de gebruikte bron is.

2.5 | Samenvattend: Vergeten volksverhaal

Iedereen die in de 17^e eeuw lezen kon, kende het werk van Cats. Direct of indirect, want zijn verhalen waren inspiratie voor veel dichters en schrijvers. Een verhaal dat misschien wel bekender was dan de rest, was dat van het Spaanse zigeunermeisje, dat in de 17^e eeuw zelfs drie toneelbewerkingen kreeg en dus niet onbekend kan zijn geweest. Verwers en Tegnagel hebben in hun toneelbewerkingen gebruik gemaakt dat *Spaens Heydinnetje* van Cats, en niet van

---

²² Porteman en Smits-veldt 2008: 389. Onduidelijk is of hier met ‘jonger’ een eerdere bewerking wordt bedoeld, of juist een bewerking die iets minder oud is en dus later is verschenen.

²³ Porteman en Smits-veldt 2008: 389.

²⁴ Ter Laan 1952: 495.

²⁵ Te Winkel 1923: 524.

diens bron, de novelle van Cervantes. De literatuur hierover is helaas niet altijd even helder. Dat Cats de gebruikte bron is, benadrukt de grootte van de invloed van Cats op de Nederlandstalige literatuur in de zeventiende eeuw. Het lijkt er eveneens op dat het eerst verschenen stuk het andere beïnvloed heeft.

Verwers en Tegnagel hebben in hun stuk de pracht en praal van het ridderleven beschreven, maar ook het bestaan van zigeuners. Bij Verwers gaat dit zelfs zover dat ze zigeuners bijna vereenzelvigd met de Grieken en de Romeinen, want bij haar zijn de 'heidenen' 'veelgodendienaars'. Beide stukken kunnen het best bekeken worden in het licht van de ontwikkeling van het verhaal van Cervantes, pas dan worden deze stukken minder vreemd en een stuk interessanter. Duidelijk is dat beide toneelstukken toen wel populair en gewaardeerd waren, en nu niet meer. Terwijl er toch genoeg redenen zijn om de blijspelen opnieuw onder de aandacht te brengen. Al is het maar vanwege de liefde, vanwege de beschrijving van de pracht en praal of vanwege de 'voorspellende' gaven van de zigeuners. Het zou jammer zijn als dit verhaal over een eeuw weer vergeten is.

Bronnen Hoofdstuk 1

- Arents, Prosper: *Cervantes in het Nederlands*. Gent, 1962. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 16.
- Cats, Jacob: *Het Spaens Heydinnetje*. Met inl. en aant. door H.J. Vieu-Kuik. Den Haag 1980. 5^e dr. Nijhoffs Nederlandse Klassieken.
- Cats, Jacob: *Spaens Heydinnetie van*. Uitgeg. door F. Buitenrust-Hettema. 4e herz dr. Zwolle, 1922. Zwolsche herdrukken 1. Geraadpleegd op [Project Gutenberg](http://www.gutenberg.org/files/26696/26696-h/26696-h.htm) 12 oktober 2008
- Cervantes Saavedra, Miguel de: *The Exemplary Novels of*. Walter K. Kelly. London, 1881. Bohn's Standard Library. In [Project Gutenberg](http://www.gutenberg.org/files/14420/14420-h/14420-h.htm) 20 oktober 2008
- Coenen, Erik: *De Gouden eeuw van de Spaanse Literatuur*. Bussum, 1996.
- Colombia Encyclopedia 2001-2007* (CE). 2 november 2008
<<http://www.bartleby.com/65/ce/Cervante.html>>
- Early Modern Spain (EMS) Persiles y Sigismunda*, 28 juli 2005. 4 november 2008
<<http://www.ems.kcl.ac.uk/content/proj/cerv/pers/pro-cerv-pers.html>>
- Hart, Thomas R.: *Cervantes' exemplary fictions. A Study of the Novelas Ejemplares*. Lexington, 1994.
- Kerkhof, Maxim P.A.M.: 'Cervantes in de Nederlanden tot 1746.' In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 18 (1995) 1, p. 3-10. Geraadpleegd op <<http://home.zonnet.nl/neasden/jcw-qui2.htm>>
- Lechner, J.: 'Vertaler, bewerker, bederver: Jacob Campo Weyerman en Don Quijote.' In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 18 (1995) 1, p. 42-50. Geraadpleegd op <<http://home.zonnet.nl/neasden/jcw-qui6.htm>>
- Lowe, Jennifer: *Cervantes : two novelas ejemplares : La gitanilla [and] La ilustre fregona*. London 1971. Critical guides to Spanish texts 2.
- Te Winkel, J.J.: 'De invloed der Spaansche letterkunde op de Nederlandsche in de zeventiende eeuw.' In: *TNTL* 1881 (1) p 59-92.

Bronnen Hoofdstuk 2

Arents, Prosper: *Cervantes in het Nederlands*. Gent, 1962. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 16.

Brink, J. ten; Schimmel, H.J; Berg J. [e.a].: 'Uit de studeercel der redactie.' In: *Elsevier* 1(1891) Geraadpleegd via de website van Elsevier:

<www.elseviermaandschrift.nl/EGM/1891/01/18910101/EGM-18910101-0437/story.pdf>

Cats, Jacob: *Het Spaens Heydinnetje*. Met inl. en aant. door H.J. Vieu-Kuik. Den Haag 1980. 5^e dr. Nijhoffs Nederlandse Klassieken.

Cats, Jacob: *Spaens Heydinnetje van*. Uitgeg. door F. Buitenrust-Hettema. 4e herz dr. Zwolle, 1922. Zwolsche herdrukken 1. Geraadpleegd op [Project Gutenberg](http://www.gutenberg.org/files/26696/26696-h/26696-h.htm) 12 oktober 2008<<http://www.gutenberg.org/files/26696/26696-h/26696-h.htm>>

Cervantes Saavedra, Miguel de: *Het schoone Heydinnetje*. Vertaelt uyt de Schriften. Vert. door Sambix, F.V. Delft, 1643. UBL: 1142 H 22: 1.

Cervantes Saavedra, Miguel de: *The Exemplary Novels of*. Walter K. Kelly. London, 1881. Bohn's Standard Library. In [Project Gutenberg](http://www.gutenberg.org/files/14420/14420-h/14420-h.htm) 20 oktober 2008 <http://www.gutenberg.org/files/14420/14420-h/14420-h.htm>

Brande, G. vanden: *La Gitanilla*. Blij-eyndigh Treurspel van Constantia (Dochter van Don Ferdinandus, d' Asevede Ridder van Calatrava) ghenaeamt het *Spaens Heydinneken*. Antwerpen, 1649. Geraadpleegd op:

<<http://books.google.com/books?id=rw8UAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=nl>>

Dusarts

C.V.: *Spaensche Heydin*. Blyspel. Gespeelt op d' Amsterdamsche Schouburg,

den 12. Junij, Anno 1644. Amsterdam, 1644. UBL: 1091 G 68. Ook te vinden op [Ceneton](http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/DusartHeydin1644.html):

<<http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/DusartHeydin1644.html>>

Jeu, Annelies de: 'Katharina Verwers.' In: Riet Schenkeveld-van der Dussen (red.): *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997.

Laan, ter K. : *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*. 's-Gravenhage, 1952. Geraadpleegd in [DBNL](http://dbnl.org).

Porteman, K. en Smits-Veldt, M.B. : *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam, 2008.

Tengnagel, M. G.: *Alle werken*. Ingel. en van aant. voorzien door J.J. Oversteegen. Amsterdam 1969.

Witsen Geysbeek P.G.: *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 2. Amsterdam, 1822.

Witsen Geysbeek P.G.: *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 5. Amsterdam, 1824.

Vries, M. de, Winkel, L.A. te, Kluyver, A. [e.a.] (bew.): *Woordenboek der Nederlansche Taal*. 29 dln. 's-Gravenhage, 1882-1998. Geraadpleegd via <www.gtb.inl.nl>